

Margócsy István: A tisztaeszlári per a magyar irodalomban [*](#)

Közismert, hogy Solymosi Eszter eltűnésének ügye, azaz a tizenkilencedik század legnagyobb magyarországi konstrukciós pere a maga korában (és azóta is) hihetetlen széles körű nyilvánosság előtt zajlott, s mind a politikai propaganda mind pedig az akkor már modernnek mondható tömegkommunikáció (vagyis a nyomtatott sajtó) minden eszköze igénybe lett véve kolportálásához, publikussá tételéhez – az ezernyolcszáznyolcvanas évek bármely újságját ha lapozgatjuk, lépten-nyomon találkozunk említésével, elemzésével. Éppen ezért roppant meglepő, hogy e per *irodalmi* feldolgozásai, sőt akár csak irodalmi említései is az ügy nagyságához, jelentőségéhez képest mily csekély mennyiségben születtek meg, s az ügynek és pernek különböző vonatkozásai vagy mozzanatai mily kevésbé hatották át a szépirodalmi emlékeztetést, hagyományozódást. Holott a per a maga nagyszabású voltával, tökéletes abszurditásával, bonyolultságával, tényleges felderítetlenségével, koholt titokzatosságával szinte fel kellett volna hogy kínálja magát a szépirodalmi (fikcionalizált) feldolgozások számára is – kivált amiatt, mivel a magyar epikai irodalom talán legerőteljesebben hagyományozódó ágazata, azaz ama regényműfaj, mely oly ígérettel lép fel, hogy a "ténylegesen" megtörtént történelmet mondja el újra, s a történelem kiemelkedően fontos csomópontjait, különös határeseteit a tudomány határain túlnevő ismertető, elemző és illusztráló igénnyel tegye közismertté, szinte közkinccsé, nemcsak a tizenkilencedik század utolsó harmadában virágzott rendkívül erőteljesen, hanem a huszadik századon keresztül is végig érvényesnek volt tekintendő (példaként a tizenkilencedik századból elegendő itt mondjuk Jókai nagyszabású történelmi tablókra utalnunk, a huszadik század végéről pedig arra a nem szűnő irodalmi elvárásra, mely, úgy mond, "hiteles" történelmi regényben megírva szeretné látni a század nagy fordulópontjait, kiemelt helyen például az 1956-os eseményeket). Ráadásul a per konstruált volta mindig is indukált irodalmi asszociációkat is: a vizsgálat és a vád olyannyira fikcionált (rémmregényekhez illő) narratológiával és dramaturgiával élt, hogy

megírt

(azaz kitalált) jellege többször is említést nyerhetett. Két példával illusztrálnám ezt az állítást: egyrészt a

Borsszem Jankó

című liberális élclap

már 1883-ban úgy gúnyolódik, hogy egyes számaiban közölt ironikus verseiben az egész ügyet mindig irodalmi koholmányként aposztrofálja:

“*Eszlári vérvád*” címe a darabnak,

melyet elő most Nyíregyházán adnak.

Csináltak már ilyet – nem új dolog:

Hajdan a spanyol inquisitorok.

Írta *Bari*, egy becsvágyteli kezdő;

Mindent veszít, ha ezen rajta vesz ő.

Rongy férczmű a darab, – de izgató,

Egy-egy scénája velőkig ható...; vagy egy másik hasonló verselményből:

Egy ifjú szép leányka

Hogy' hogy' nem – elveszett.

Jó anyja sírt; – valóban

Szomorú egy eset.

Kél szörnyű vád: megölték

Gonosz zsidók vadúl,

Szegény kicsiny leánykát –

S fél ország lángra gyúl.

És lesz nagy per: kutatják,

A vádból mi való?

Ma már csak erről olvas

Minden újságfaló. (...)

S a nagy tragédiából

Így lesz – uramfia!

Egy rossz, kiállhatatlan

Kutyakomédia... [\[1\]](#)

Másképp pedig igen figyelemre méltó, hogy Krúdy Gyula is, aki pedig, mint ismeretes, maga is regényt írt a perről, már magát az alaptörténetet, koholt jellegénél fogva, irodalomhoz hasonlítja: " Most már, ötven esztendő múlva, elmondhatjuk, hogy az eszlári vérvád kifejlesztéséhez, megépítéséhez, világhírűvé tételéhez legalábbis annyi erőfeszítés kellett, mint annak elnyomásához, megsemmisítéshez. Pompásan, kápráztató ügyességgel, szinte szemfényvesztő valószínűséggel volt kiépítve ez a tizenkilencedik századbeli csapda, amelyben a jómódú zsidóságot a kolduszsizóság révén akarták megfogni. (...)

Ha színdarabnak vagy regénynek írja meg egy költő a cselekményt, mielőtt az a valóságban lejátsszódott volna, akkor is világsikere van az eszlári mesével.

Csak hogy az történt, hogy az ötletek, az új kitalálások elfogytak, nem lehetett tovább fokozni az érdeklődést...

Jöttek a kutatók, a hitetlenek, az okoskodók, a gondolkozók, akik akkor mentek neki az eszlári vérvád légvárának, amikor az legszebbnek, legjobban megalapozottnak, szinte örökéletűnek látszott. (...)

Az eszlári vérvádnak nem volt magja. Nem volt igazsága.

Ott volt körülötte minden szükséges díszlet, amely ilyen gyilkosságot, ha megtörténne: körülvenne. Ott voltak a sakterek, az eltűnt leány misztériuma, a mesebeli szegény öregasszony, a pompás csendbiztosok, ... a kétségbeesett zsidók, a tudattalan tutajosok, a vizsgálóbíró... És ott volt főként az elferdített történelmi múlt, amely a zsidók hasonló eseteiről tud visszaemlékezést. És a néplélek hiszékenysége, amely a hozzáértők mesterkedése révén jobban hajlott az antiszemitizmus felé, mint valaha.

Ha egy csepp igazság lett volna az eszlári pörben: nem szabadulhatott volna abból senki, ha a világ minden okos embere összefogott volna is. ... Ha csak egyetlen nyom bizonyul valónak az ezernyi nyom közül, amely valószínűvé tette volna a "vallásszertartási" gyilkosságot.

Az emberek kitervezték ennek a rettentő bűnnek a lehetőségét és meséjét, de jött a végzet, és megsemmisítette az emberi agyvelők munkáját." [2]

Mily különös, hogy mind e két példa állítása és tanúsága ellenére sem hatott erősebben e pernek sem tematikája, sem tanulsága, sem esetleges mitikus vonatkoztatása a magyar szépirodalomra: a kitűnő és sikeres védőügyvéd Eötvös Károly rendkívül árnyalt visszaemlékező dokumentumregényén (*A nagy per*) [3] és Krúdynak kései szép, *A tisztaeszlári Solymosi Eszter*

című regényén kívül nemigen találunk számba vehető irodalmi megnyilatkozásokat. A pernek természetesen igen nagy volt a korabeli publicisztikus visszhangja, ötven évvel később megjelent Bary József vizsgálóbíró szélsőségesen elfogult apologetikus visszaemlékezése is, melyet még az első világháború előtt írt

[4]

– e műveknek azonban szépirodalmi vetületük szinte semmi nincsen; a lírai költészetet illetően pedig azt kell mondanunk, hogy a téma lényegében érintetlenül hagyta – ha persze nem is lehet eltekintünk az egyetlen kivételtől, Erdélyi Józsefnek a harmincas években írott hírhedten szélsőjobboldali uszító versétől, a

Solymosi Eszter véréből

. A huszadik század második felében pedig, mint ismeretes, minden zsidósággal kapcsolatos

tematikát szinte tabuizált hallgatás és elhallgatás övezett, melynek következtében e pernek említése is csak nagyon későn merült fel, először Sándor Ivánnak átfogó elemző esszéjében

[\[5\]](#)

, majd pedig két filmben, Elek Juditnak

Tutajosok

[\[6\]](#)

és Erdély Miklósnak

Verzió

c

[\[7\]](#)

. alkotásában. Mondhatjuk persze, hogy e művek száma így sem kevés, azonban ahhoz képest, mennyire izgalmas üggyről és történetről van szó, mely minden mozzanatában újabb árnyalásokat és szabad feldolgozási felületeket is kínál, alighanem inkább csodálkozhatunk azon, miért nem születtek

más

művek is, melyek, mondjuk, legalább az ügynek jogi és lélektani rejtélyességével és fantasztikumával, mitikus szerkezetével, történeti analógiáival foglalkoztak volna.

Természetesen elfogadható lenne az az érvelés, mely a témának éles és érzékeny politikai-ideológiai összetevőire hárítaná ezért a felelősséget (ilyen pl. Erdély Miklós fontos gondolatmenete: e kérdés "nem volt semmiféle publicisztikai szinten megbeszélve. .. Kb. 30-40 éve nem hangzott el róla semmi, tiltott téma volt, a hitközség is tiltakozott ennek a témának nyilvános tárgyalása ellen. E kérdés a tudat alá lett szorítva, legalábbis kulturális értelemben: egyrészt az antiszemitizmusnak az ősz – vagy mondjuk ártatlanabb – formája, ami ebben a perben megnyilvánult, másrészt a zsidók oportunizmusa vagy asszimiláns magatartása, ami Scharf Móríc személyében öltött testet, és akinek későbbi leszármazottjait rengeteg változatban láthattuk. – E tisztázatlan réteget akartam megbolygatni és a felszínre hozni, mert a Bibliában van egy mondás, hogy ami a sötétségből a napvilágra kerül, az többé már nem sötétség, hanem világosság."

[\[8\]](#)

), azonban úgy vélem, a művek elmaradásában, a téma kerülésében a cenzurális tiltásoknál vagy politikai félelmeknél mélyebb okok is közrejátszhattak.

Sőt: a megszületett két regényfeldolgozást, minden elismerésünk és tiszteletünk mellett is, lehet kritikával is illetnünk. Kiemelkedő fontosságúként említhető ugyan mind Eötvös, mind Krúdy regényének erkölcsi és politikai tisztánlátása, felvilágosító indulata, sokoldalú érdeklődése és beleérző részvéte – ám azt nem hallgathatjuk el, hogy esztétikai szempontból mindkét regény komoly kívánnivalókat hagy maga után. Majdnem azt mondhatjuk el e két könyvről, amit Eötvös mondott a nagy per ítéleteiről: "Az ítéletek végeredményükben jók, indoklásuk azonban engem sohase elégitett ki." (III. 209) –e regényeknek intenciója és funkciója nemes és pontos, az "indoklásuk" azonban, azaz "kidolgozottságuk" nem éri el az intenció által ígért és megkívánt

hatásfokot. Nem elsősorban azokra a többször hangoztatott fenntartásokra gondolok itt, miszerint a nemegyszer túl magabiztos Eötvös könyvében néha túlteng az öngazolás szándéka (ahogy pl. Krúdy írja: "bár kitűnő elme volt, művében, melyet a "nagy pörről" írt, inkább író és védőügyvéd volt egyszemélyben, mint az események elfogulatlan krónikása..." [\[9\]](#)), vagy melyeknek alapján egyszerűen riportkönyvnek nevezik az Eötvös-regényt, sem pedig Krúdy kései művének esetében azokra a kifogásokra, melyek pl. az idősödő író könyveinek szerkesztetlenségét említik: én inkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy e könyvekben hatalmas és feloldatlan ellentmondás feszül az írói szándék (vagyis az ügy "helyes" és "igazságos" beállításának mélyen tiszteletre méltó felvilágosító igénye; Eötvös szavaival: "Művem célja kettős. Földeríteni az igazságot: ez az egyik. Elismerésre is juttatni: ez a másik. Elismerés nélkül nincs hatása az igazságnak. Csak kiáltó szó a pusztában." – I. köt. 11.) és az általuk alkalmazott irodalmi hagyomány, az anekdotikus történetmondási módszer között – s ez az ellentmondás meghatározza és bizonyos értelemben deformálja is a regényeknek, s valószínűleg ennek az egész regényhagyománynak is, alapstruktúráját. Tudjuk, hogy annak az anekdotikus hagyománynak, mely a tizenkilencedik században uralkodott, az elsőrendű Jókai vagy a másodrendű Vas Gereben mellett Eötvös Károly volt a legérdekesebb, s tiszta formájában legutolsó képviselője (szép könyve, az

Utazás a Balaton körül

gyönyörűen mutatja módszerét: még az útleírást is kis, derült, konvencionális és tanulságos történetek közvetítésével mutatja fel), s az is közismert, hogy Krúdy noha dekonstruálta és nagyon sok elemében feloldotta e hagyományt, az anekdota kiinduló szerepét soha nem vonta kétségbe: ők mindketten tehát, mikor megírandók voltak a

nagy

történetet, a nagy történet

igazságát

, szinte automatikusan nyúltak a

kis

történetek konvencionális narratívájához, s az apró jelenetek

érdekességével

, különösségével próbálták volna legitimálni nagyot akaró igazságukat. Ahogy Eötvös nyíltan ki is mondja: "Apróságokból áll ez a fejezet. El is maradhatnának, ha a nagy per hű képét nem akarnám egészben az olvasó elé állítani. Az igazság kérdését náluk nélkül is tisztába lehet hozni. ... A tudósnek, a jogásznak, a bírónak nincs rájuk szüksége. Az író azonban nem mellőzheti őket, mint az építő s az iparos nem mellőzheti műve díszítményeit." A két szándék nyilván üti egymást. Egyrészt ugyanis Eötvösnek az a törekvése is érvényes, hogy: "...sohase gondoltam arra, hogy munkám csupán szépművi hatást gyakoroljon az olvasóra. Minden sora megírásakor az volt a törekvésem, s ettől tudatosan és akarva soha el nem tértem, hogy munkám az igazságot derítse föl. Azt az igazságot, melyet az író se csonkítani, se bővíteni, se színezní nem akart; ha van hiány vagy hézag a műben: azért csupán az írónak megfigyelő képességét lehet felelőssé tenni. Igazságra való törekvése fölötte áll minden bírálatnak. (III. 276-277.), vagy ahogy Krúdy írja: "Éppen abból a szempontból íródtak ezek az itt-ott regényesnek is látszó feljegyzések, hogy sok, eddig ismeretlen és érthetetlen dolgok megmagyarázatnak velük, s így ötven év távlatából kiegészítsük Eötvös Károly írói munkának is elsőrendű ügyvédi emlékiratát". – 15. l., másrészt pedig egy olyan világot kívánnak megeleveníteni, mely nem a

nagy

történetek és nagy struktúrák felől közelíthető meg, hanem épp fordítva, a kis jelenségek felől; Krúdy szavaival: "Mintha bolondok, gonoszok és kísértetek földjén volnánk. Szellemekkel kellett viaskodni, az ördögtől megszállottakkal vitatkozni, a fanatikusok mesemondásait kellett elfogadni igazság gyanánt, mert még senki se tudta a valót Magyarországon..." (294. l.) Eötvös az igazság iránt való elkötelezettségből, nagyszabású magabízásából következően egyrészt azt írja, hogy ő, egyedül, átlátja a teljes igazságot ("Nekem a másik nagy és nehéz feladatra kellett vállalkoznom. Arra, hogy kiderítsem azt, ami valósággal történt." III. k. 92., vagy pl. Scharf Móric vallomását illetően: Vallomásáról sohase beszéltem vele. Egyetlen szóval se kérdeztem tőle: mi történt vele egy éven át. Jobban tudtam én, mint ő. Előadása mindig zavart okozhatott volna azon a képen, melyet gondos figyellel róla és mestereiről alkottam. III. 130., 211.), másrészt viszont pontosan tudja azt is, s így is ábrázolja világát, hogy az ilyen igazságlátás rengeteg összetevőből fog majd összeállni: "Száz meg száz emberből s ezer meg ezer indulatból, szóból, tünetből és tárgyi jelenségből lett a nagy per" (I. köt. 9.).

Íme a nagy paradoxon: egyrészt az igazságnak erőteljes, monologikus keresése és képviselése, a felvilágosító attitűd erkölcsileg magasrendű bejelentése – s az elbeszélő technika felaprózó és ornamentális jellege. A magyar anekdotikus hagyomány ugyanis, éppen az apró jelenségek konvencionális igazságait kolportálván, nem alkalmas arra, amire a nagy igazságkereső szándék felhasználna volna: a struktúrák áttekintésére és a nagy összefüggések leleplezésére. Ezért nem foglalkozik sem Eötvös, sem Krúdy, sem tematikus, sem motivikus szinten azzal, amire ma, nyilván más tapasztalatok birtokában rákérdeznénk: *mi* működtette ama rendszert, mely a nagy perben megnyilvánult; hogyan

szerveződött

intézményessé egy megyei szintű rendőri túlkapás; mi lett a per

után

a szereplők és társadalmi résztvevők sorsa és megítélése; milyen volt az ítélet fogadtatása, közvetlen utóélete majd feledése stb. Persze a tizenkilencedik századi liberalizmus (melynek hagyománya Krúdynál mindvégig ott él a huszadik században is!) még nem is tudott elképzelni egy olyan, a huszadik században majdan kiépülő világot, melynek ma előjeleként fogható fel a tisztaesztlári pör: nem tudta elképzelni az intézményesen megszervezett koncepciók perének világát, valamint az államilag irányított és mozgósított antiszemitizmust. Emiatt tüntetik fel mindketten a pör alapmozzanataként a felvilágosulatlan

butaságot

("De hát minden babonáspör, minden boszorkánypör ilyen. Buta hiedelmekből származik." Eötvös: I. 41.), s hanyagolják el a nagypolitikai vagy intézményes háttérrel – mintha mindez csupán egyes emberek "anekdotikus" gyarlóságainak különös egybeesése lett volna; végső, általánosító magyarázatként pedig legfeljebb a vérvád "ezer éves" volta szolgálna. Krúdy ugyan tesz kísérletet regénye egyes fejezeteiben nagyobb vagy mélyebb összefüggések sejtetésére, a történet mélyebb társadalmi beágyazására (kivált érdekesek a tisztaesztlári antiszemita földbirtokos Ónody Géza figurájának és tapasztalatainak sokoldalú ábrázolása), de az egész

ügyre és egész regényre kiterjedő struktúra-elemzést ő sem tud végrehajtani. Sőt: ez a liberális anekdotizmus teszi érthetővé Mikszáth Kálmán írói hozzáállását is (aki ugyan regényt nem írt a perről, de tudósítóként igen sok híradást és tárcát szerzett róla

[\[10\]](#)

): ő e perben, bár folyamatosan rendíthetetlen liberálisként, az antiszemitizmus ostromozójaként nyilatkozik meg, még feltételezni sem tudja a koncepció elemét, s csak egy rejtélyes bűnügyet lát, melynek titokzatossága

csak

egyéni különösségében rejlik (további mentségére legyen mondva, hogy az ügy anyaga, mint Eötvös is többször megemlíti, még a nyílt tárgyalás folyamán is csak töredékesen kapott nyilvánosságot!): "Tény is, hogy nem lehet kisütni az igazat. Tanú, vádlott, védő, vádló úgy össze van bonyolódva, mint mikor az ördög összeönti estefelé a kölest és a mákot úgy, hogy nem lehet szétválogatni, melyik mi, mert nagyon sötét van. Kinek higgyen itt az ember? Óriási köd ül az igazság házában. Maga az igazság sem találja magát otthon a fojtó levegőben. S amint kinyitják az ablakokat, hogy szellőztessenek, por és füst jön be a nyílásokon." (249. l.) Mikszáth az anekdotikus liberalizmus nevében, felháborodva ugyan, de tudomásul veszi az igazságszolgáltatás buktatóit (ugyanúgy egyébként, ahogy Eötvös és Krúdy is) – csak épp nem veszi észre, hogy a zsidó vádlottak nem egyszerű megszokott "véletlen" kisiklás miatt kerültek *együttessen*

vád alá: eme nagy általánosítás nem férne bele az ő anekdotikus horizontjába. Eötvös, Mikszáth és Krúdy szinte mintaszerűen mutatják fel a liberális álláspont három lehetséges írói változatát, ám hármukban épp azt láthatjuk, hogy a finom szemléletbeli változatok ellenére is az ábrázolás alapkérdéseit ugyanúgy tették fel: az autoriter mindentudás Eötvösi nézőpontja, a felvilágosult szkepticizmus Mikszáthi attitűdje és Krúdynak relativizmusba hajló szubjektivista technikája mind csak a

kis

történetek elbeszélhetőségében és meggyőző hatásában bíz. Ami Eötvös és Krúdy műveinek súlyát és erejét adja, azaz a jogi és társadalmi igazság képviselője, az ebben a műfajban, az anekdotikus narratívában, különös és paradox módon érvényesül: felvilágosító attitűdje nemegyszer az elbeszélő stratégia módszertanának ellenében hat (nyilván emiatt érzi mind Eötvös, mind Krúdy szinte kötelességének, hogy

dokumentumokkal

, jegyzőkönyvekkel

igazolják

elbeszélésüket); anekdotikus mesélésük önmagában mintha

művészileg

nem

tűnnék elég hitelesnek.

Alighanem ezzel a felvilágosító anekdotizmussal szemben hatott, száz év és ötven év távlatából

is, erőteljes felszabadító hatással az 1970-es évek neoavantgardjának vezető figurájától, Erdély Miklóstól ama próbálkozás, mely a nagy per figuráit kiemelte történeti kontextusából, s ismeretelméleti, személyiségelméleti problémák megjelenítőiként jelenítette meg őket. A *Verzió* c. film már nevében viseli azt a tendenciát, mely nem a történeti felvilágosításra helyezi a hangsúlyt, hanem a művészi átértelmezés provokatív szabadságára. (Ahogy a szerző mondta: "Én a megtörtént és a meg nem történt közötti feszültséget akartam ebben a filmben ábrázolni. Tehát hogy valakinek tanúvallomást kell tennie arról, ami nem történt meg. Amit nem látott... Akkor mi történik? Igyekszik elképzelni. A képzeletében egy idő múlva... Tehát a saját fantáziáját egy idő múlva elfogadja mint valóságot. .. Lehet, hogy megtörtént, lehet, hogy mindez csak fantázia, de itt már mindegy. Ez nem egy jogi-oknyomozó film." – id. hely) Erdély e filmjében nem rekonstruálja vagy leleplezi a megtörténtekeket, hanem egyrészt mitikus és történelem feletti szerkezetekben gondolkodik (erre már Krúdy is tett kísérletet, de sajnos félbehagyta s nem vitte végig: "Jött a bolygó zsidó, mint a mesében..." 34. l.), másrészt pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a történetek sokféleképpen mondhatók újra, s variálhatóságuk egyáltalán nem jelenti eredeti tartalmuknak politikai, erkölcsi vagy ideológiai kifordítását is. Erdély filmje, mely a tisztaeszlári történetnek abszurd, s felvilágosító didaxissal meg nem érthető jellegét emeli ki, így mintegy paradox háttérként is szolgál a 19. századi magyar liberalizmus nemes illúzióit illetően. Hisz ne felejtjük el, milyen szépnek és egyben milyen tragikusnak hangzanak a huszadik századi szörnyű történelmi tapasztalatok ismeretében azok az ígék, melyek épp a tisztaeszlári ügy napjaiban hangzottak el az akkori magyar irodalom legnagyobb tekintélyének, Jókai Mórnak szájából az antiszemita törvényjavaslatok visszautasítása során: "Én, aki egyike vagyok azon keveseknek, kik még élnek azon korszakból, midőn Magyarország átalakulását megkezdette, nagyon jól emlékszem arra, hogy midőn e szót felírtuk zászlónkra: szabadság, a másik két szót is mellé írtuk: egyenlőség, testvériség. E hármat csak együtt lehet elfogadnunk, uraim, mert a szabadság egyenlőség nélkül nem szabadság, az szabadalom, privilégium, azt én a magyar alkotmány alapjául el nem fogadhatom. ... Én meg vagyok győződve, hogy a jövő században Magyarországon nem lesz zsidókérdés. A zsidók fognak találni módot, és bizonyára keresik is, és ha nagyon keresik, megtalálják a hazaszeretetben, a mely őket a hazának méltó fiaivá fogja tenni. A magyar nemzet már két szemita fajt asszimilált, az egyik a kúnok, a másik az örmények. A harmadik faj lesznek a zsidók, kiket a jövő században senki nem fog többé megkülönböztetni tudni: melyik a magyar, melyik a zsidó. ... A mely nemzet magát, életét másképp biztosítani nem tudja mint az által, hogy egy közötte élő népfajnak, egy közötte élő osztálynak vagy vallásfelekezetnek a politikai, polgári jogait confiscálja; az a nemzet meghúzza maga felett a halálharangot.

[\[11\]](#)

* Felhasznált szakirodalom:

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Politikai eszmétörténet. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a Holocaustig*. I. köt. *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*
. (S. a. rend.: Kiss József) (Második kiadás) Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2001.

Miskolczi Ambrus: *A zsidó-emancipáció Magyarországon 1849-ben*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1999.

Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások. Zsidóábrázolás a reformkori prózában. (Vál., a bevezetőt írta Szalai Anna) Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

[1] *Borsszem Jankó*, 1883. június 24., július 15.

[2] Krúdy Gyula: *A tisztaeszlári Solymosi Eszter* (1931). (Második kiadás) (S. a. rend. és az utószót írta Fábri Anna) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1975. (*Tények és tanúk* sorozat) 528. I.

[3] Eötvös Károly: *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége*. I-III. Révai testvérek Irodalmi Intézet kiadása, Budapest, 1904. (Eötvös Károly *Munkái* X-XII.)

[4] *A tisztaeszlári bűnper*. Bary József vizsgálóbíró emlékiratai. 1933. Kiadja a Bary család.

[5] Sándor Iván: *A vizsgálat iratai*. Tudósítás a tisztaeszlári per körülményeiről (1973-1976). In: Uő: *A másik arc. A regény és a történelem*. Tiszatáj könyvek, Szeged, 2001.

[6] Elek Judit: *Tutajosok*. Filmforgatókönyv. & Elek Judit – Sükösd Mihály: *Tutajosok*. A tisztaeszlári per dokumentumai. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990.

[7] Szöveges tervét ld.: 83/31/79. Krúdy Gyula regényéhez kapcsolódó filmterv. In:

Erdély Miklós: *A filmről*. (Filmelméleti írások, forgatókönyvek, filmtervek, kritikák) Válogatott írások II. (Szerk.: Peternák Miklós) Balassi – Tartóshullám – Intermedia kiadása, 1995. 199-202. l.

[8] *Krónika*. Erdély Miklós és Antal István beszélgetése a *Verzióról* (1983). In: ld. kiad. 246-251. l.

[9] ld. kiad. 340. l.

[10] Mikszáth Kálmán: *Cikkek és karcolatok* XVI. köt. 1883. ápr.-aug. (S. a. rend.: Rejtő István) (Mikszáth Kálmán *Összes Művei* 66. köt.) Akadémiai Kiadó, 1972.

[11] Jókai Mór beszéde a képviselőházban 1883. jan. 22-én. *Nemzet*, 1883. jan. 23, esti kiadás.